

VÄRMDÖ KOMMUN

Utredning av kulturhistoriska värden inom detaljplan Norra Återvall, Ingarö

Samrådshandling
Enligt PBL (2010:900)
Dnr: 2020KS/0567 15
Datum: 2020-10-12

Uppdrag	
Uppdragsnamn	306880 Återvall
Version	Slutversion
Datum	2020-10-12

Medverkande	
Beställare	Värmdö kommun
Konsult	Tyréns AB
Uppdragsansvarig	John Hedlund
Handläggare	Daniel Nilsson, Peter Joseph, Erika Landén, Annika Alexander, Jennifer Magnusson
Kvalitetsgranskare	Tobias Mårud

Innehåll

1. Inledning.....	4
2. Historik - områdets bebyggelseutveckling	7
3. Bebyggelsekaraktär och landskapsbild	12
4. Kulturhistorisk bebyggelseinventering och värdering.....	24
5. Beskrivning och värdering av inventerade byggnader	26
6. Råd och riktlinjer vid planläggning.....	41
7. Referenser.....	44

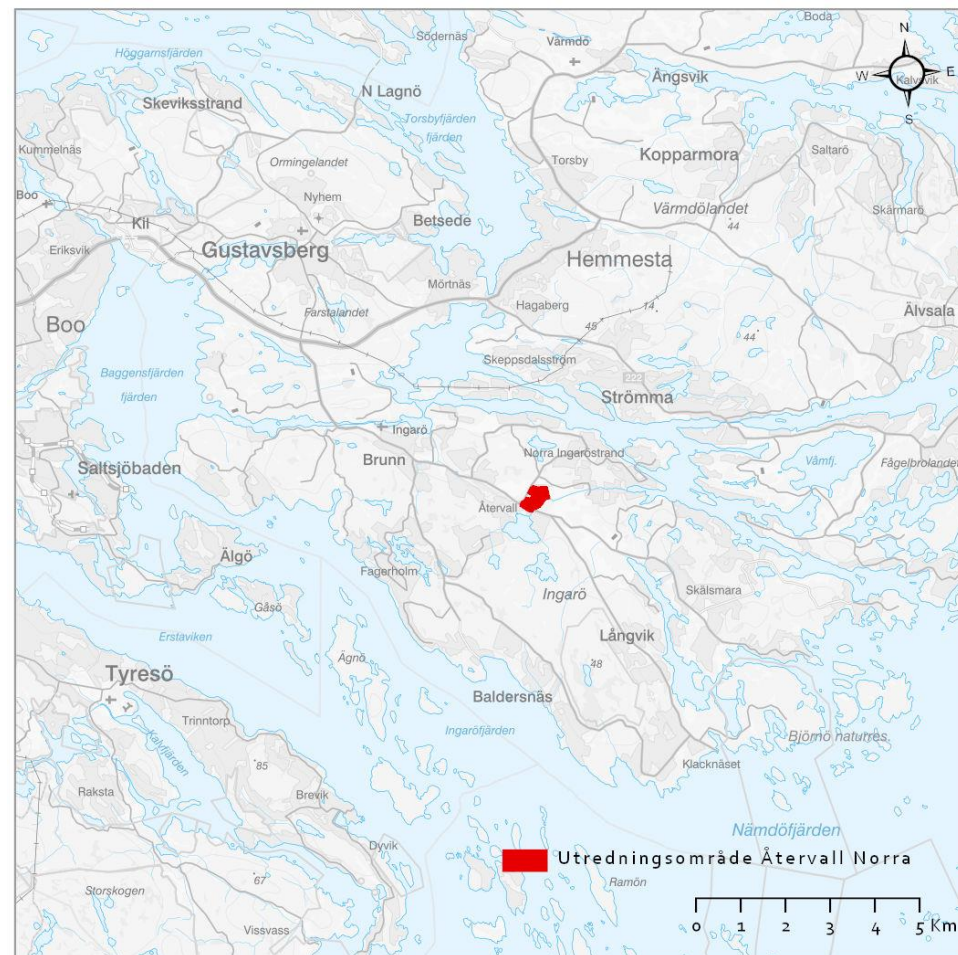
1. Inledning

Bakgrund, syfte och metod

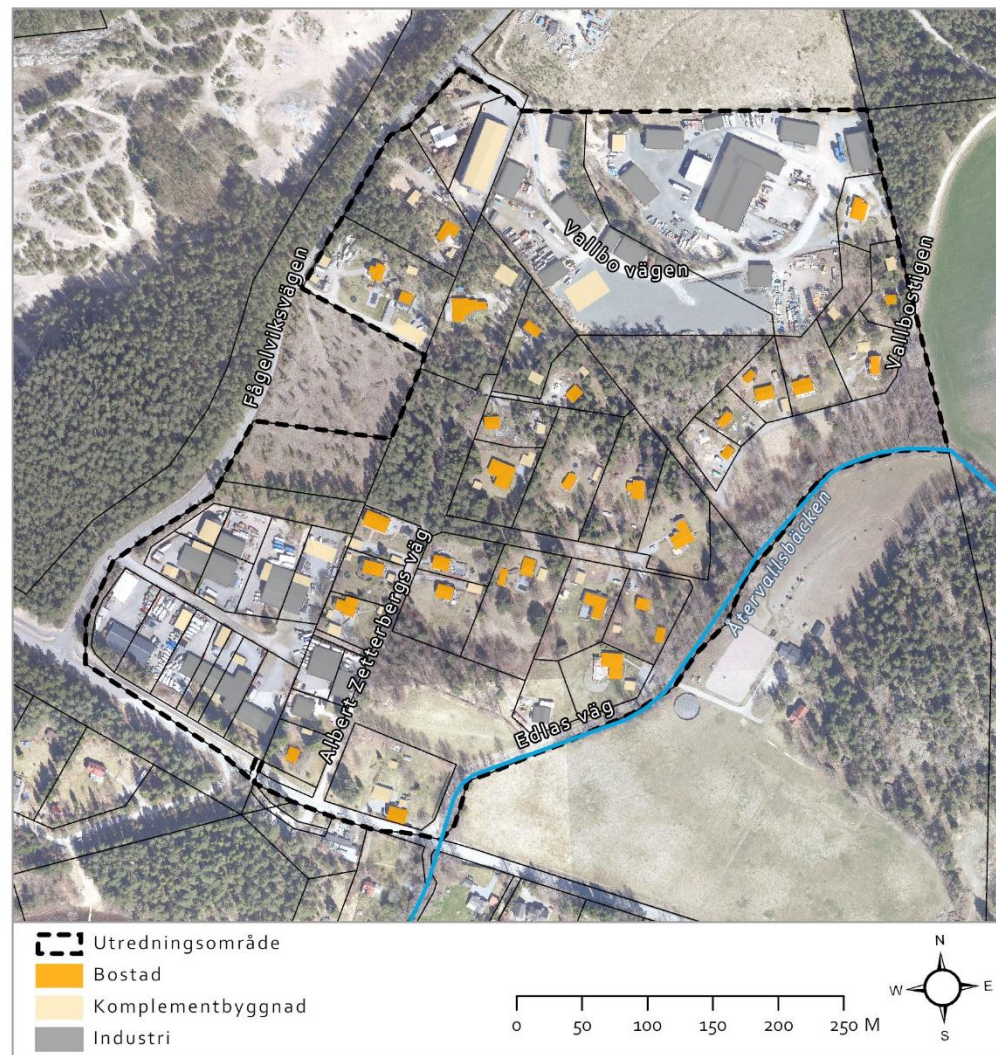
Återvall är till övervägande del ett fritidsstugeområde som ligger ca 3 km öster om Brunn centrum på Ingarö i Värmdö kommun. Eknäsvägen, väg 646, delar området i en nordlig och en sydlig del. Den södra delen är ett rent villa- och fritidshusområde medan norr om vägen finns ett industri- och verksamhetsområde med inslag av villor och fritidshus.

Huvudsyftet med planarbetet i de prioriterade förändringsområdena (PFO) är att anpassa områdena för permanentboende. Återvall (PFO 15) är ett av kommunens prioriterade förändringsområden som finns redovisade i kommunens översiktsplan antagen i kommunfullmäktige 2011.

I planarbetet för Återvall norra kommer följande att utredas; kulturmiljö och fornlämningar, dagvatten, geoteknisk utredning inför planläggning, skydd av Återvallsbäcken, markföroreningar, buller från industriområdena, trafikbuller, naturinventering, miljökonsekvensutredning, riskutredning avseende hästallergener. I detaljplanen behöver särskilt riskerna för vattenskyddsområdet med nuvarande och planerad utveckling av området utredas.

Figur 1. Orienteringskarta (större utsnitt) med aktuellt utredningsområde.

Figur 2. Ortofoto med utredningsområde.

Inför detaljplaneläggningen i Återvall södra och Återvall norra har ett kunskapsunderlag i form av en kulturmiljöutredning med inventering och värdering av kulturmiljön tagits fram.

Utredningen är uppdelad i två rapporter, en för Återvall södra och en för Återvall norra och omfattar:

- Fältbesök
- GIS-analys
- Beskrivning av landskapet med värdekärnor och karaktärskapande bebyggelse och element samt gröna kopplingar
- Identifiering av kulturhistoriska värden inom området
- Analys av känslighet i landskapet

Utredningen omfattar även urval och klassning av enskilda byggnader i enlighet med Stockholms stadsmuseums klassificeringssystem. Värdefulla byggnader och områden som klassats förs in i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister.

Utredningen innehåller även rekommendationer av till- om- och nybyggnader med identifiering av viktiga principer för att behålla karaktären vid ny- och tillbyggnader. Därtill finns också förslag till skyddsområde av fornlämning stenåldersbosättningen i Återvall norra, förslag på planbestämmelser samt råd och riktlinjer för skötselåtgärder.

2. Historik - områdets bebyggelseutveckling

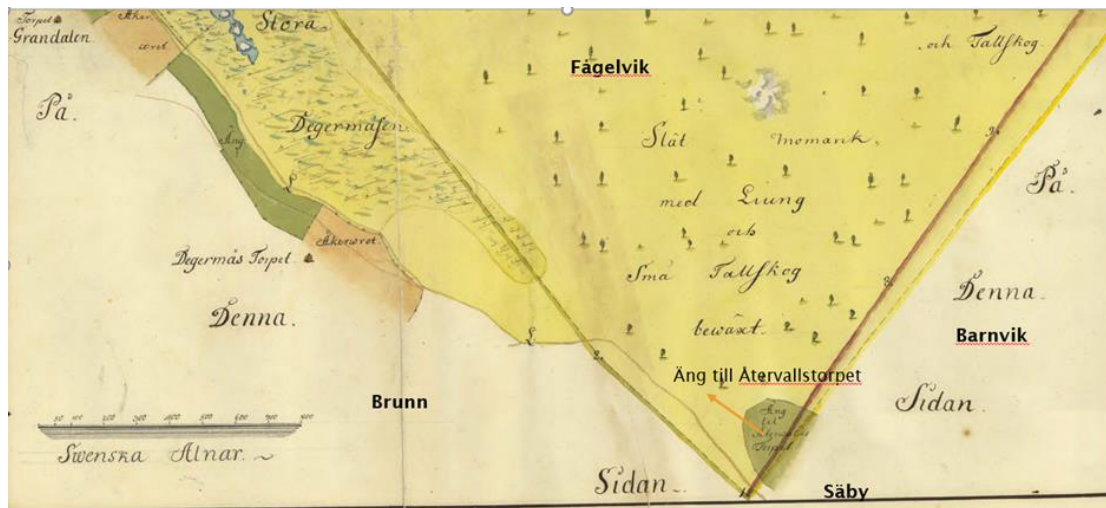
Mänsklig aktivitet har pågått i utredningsområdet sedan stenåldern då vattnet låg betydligt högre än idag. Om detta vittnar stenåldersboplatsen (L2017:8507) som låg invid stranden i en havsvik som Återvallsträsket var en del. Idag ligger lämningen ca 25 meter över havet. I samma höjdläge ligger även två skeppsformiga gravar från bronsåldern. Allteftersom landet höjde sig kom människor att förflytta sig närmare havet. De högre liggande, inre delarna av Ingarö beskogades.

Historiskt kartmaterial visar att utredningsområdet under 1700-talet låg i gränsen mellan och i utkanten av ägorna till Säby och Brunns säterier samt till byarna Stora Barnvik och Fågelvik.

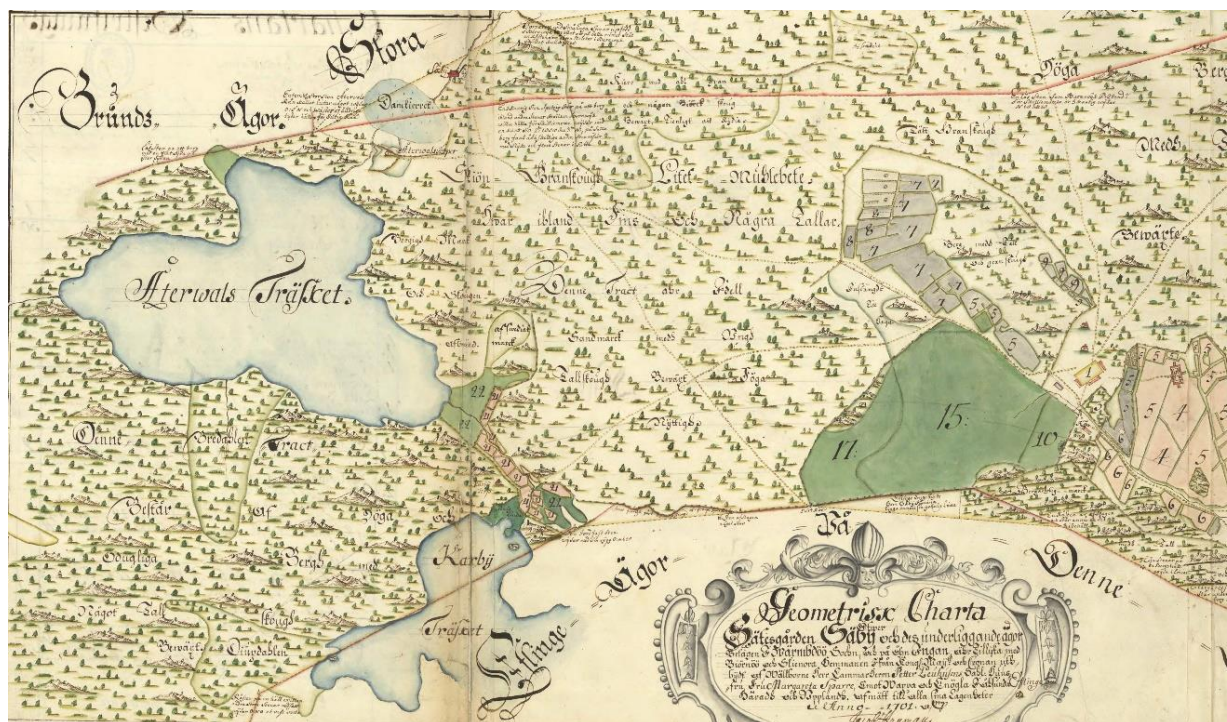
De tallbevuxna utmarkerna nyttjades för bland annat skogsbete.

I den lägre liggande dalgången utmed Återvallsbäcken finns bördigare jordar, eftersom sediment avlagrats på havets botten. Dessa marker har nyttjats som jordbruksmark.

Vattendrag har i alla tider dragit till sig mänsklig aktivitet. Återvallsbäckens funktion som kraftkälla framgår av den geometriska kartan från 1701, där *Säby såg* är markerad. På kartan framgår också att det i bäcken funnits en damm, "*Dammkierret*" som under 1800-talet kom att torrläggas för att vinna odlingsmark. Eknäsvägen har lång kontinuitet som en betydelsefull landsväg som förband bygder och säterierna Säby, Brunn och Lämshaga med varandra.

Figur 3. Kartan visar utsnitt av Fågelviks ägor, 1745 och angränsande ägor. I södra delen av kartan löper Eknäsvägen och äng till Återvallstorpet är markerad. Kartan visar att utmarkerna vid denna tid bestod av tall- och ljungmarker. Källa: Lantmäteriet.

Figur 4. Utsnitt av geometrisk karta över Säby säteris egendom från 1701. Sydöstra delen av utredningsområdet låg under Säby säteri och omfattade utmarker med en damm och ett sågverk vid Återvallsbäcken. Källa: Lantmäteriet.

Omkring 1900 har sågen försvunnit och dammen sänkts och tagits i anspråk som jordbruksmark under gården Fågelsången, vilken har etablerats strax väster om Återvallsbäcken. Detta bör med andra ord vara det ursprungliga läget för den befintliga jordbruksegendomen Fågelsången, som idag ligger strax öster om utredningsområdet.

Figur 5. Häradsekonomiska kartan 1901–1906. Källa: Lantmäteriet.

Gården nåddes via en mindre väg/stig utmed Återvallsbäcken (Se figur 5). Ytterligare en mindre väg/stig gick från Fågelsången, genom skogen, till en byggnad i nära anslutning till gården. Bebyggelse har vid denna tid även tillkommit utmed Eknäsvägen. På dess norra sida

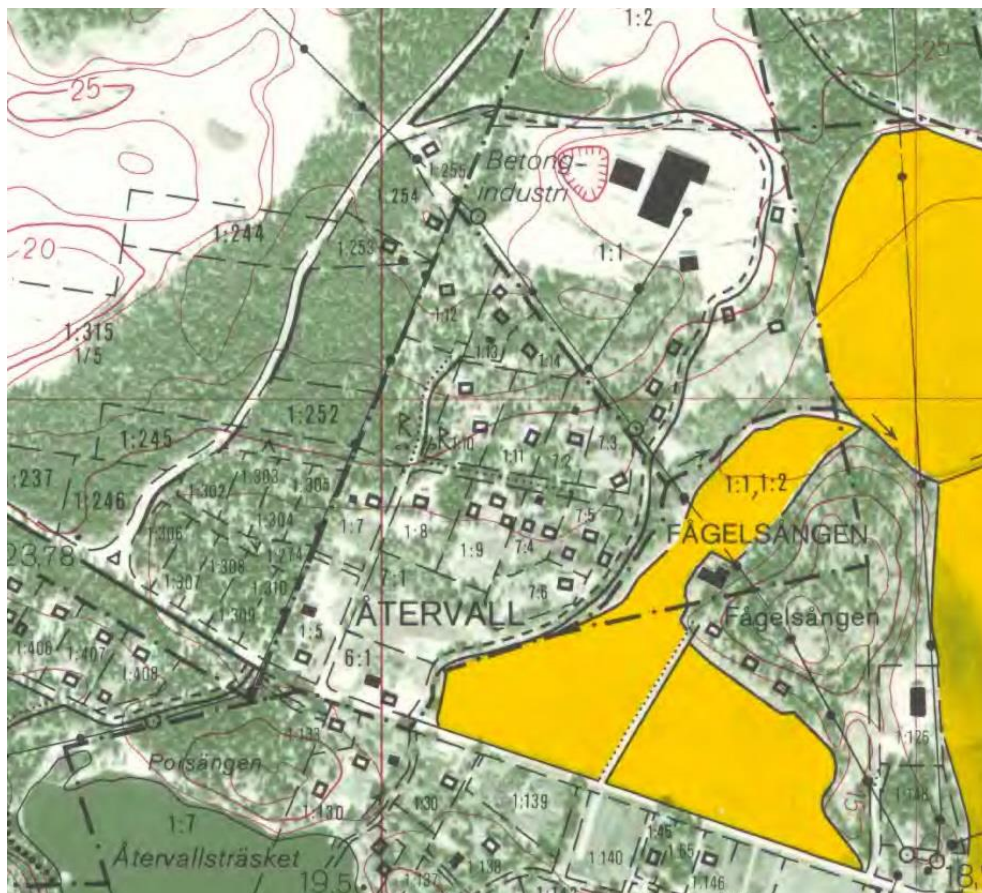
(nuvarande fastighet 6:1) ligger en byggnad som haft funktion som affär. Enligt muntlig, obekräftad, uppgift har huset även fungerat som ålderdomshem och sockenstuga.

Av den ekonomiska kartan från 1952 framgår att områdets grundstrukturer med vägar och fastigheter i området i stort är etablerad. Avstyckningen av fastigheter i området har påbörjats och sammantaget finns här nu ett 10–15-tal bostäder. I den norra delen har en cementfabrik anlagts, fastigheten upptar ca en tredjedel av områdets yta. I anslutning till jordbruksmarken inom fastigheten ligger fabriken arbetarbostäder. De knyts ihop med cementfabriken norrut och Återvall söderut genom en mindre väg/stig. I områdets centrala del har avstyckningar av en annan av områdets större fastigheter, Återvall 7¹, påbörjats. De nya fastigheterna har bebyggts med mindre fritidshus och permanentbostäder. Ett dussintal tomter har styckats av i områdets västra del men dessa är ännu obebyggda, med undantag för 3 fastigheter längst norrut.

Jordbruksmarken har huvudsakligen samma utbredning som i början av 1900-talet, mindre delar av det brukas nu istället som trädgårdsmark till de nya fastigheter som bildats. Albert Zetterbergs väg har anlagts in till de nya bostäderna i områdets centrala del, den knyts ihop med den äldre vägen som på 1900-talet förband gården Fågelsången med Fågelsången. Anslutningen av denna väg mot Fågelsången är nu borta. Under 1930-talet breddades och rätades Eknäsvägen ut till nuvarande sträckning av så kallade Ak-arbetare. AK-vägarna kännetecknas av sina raka linjer genom landskapet.

Figur 6. Ekonomiska kartan, 1952. Källa: Lantmäteriet.

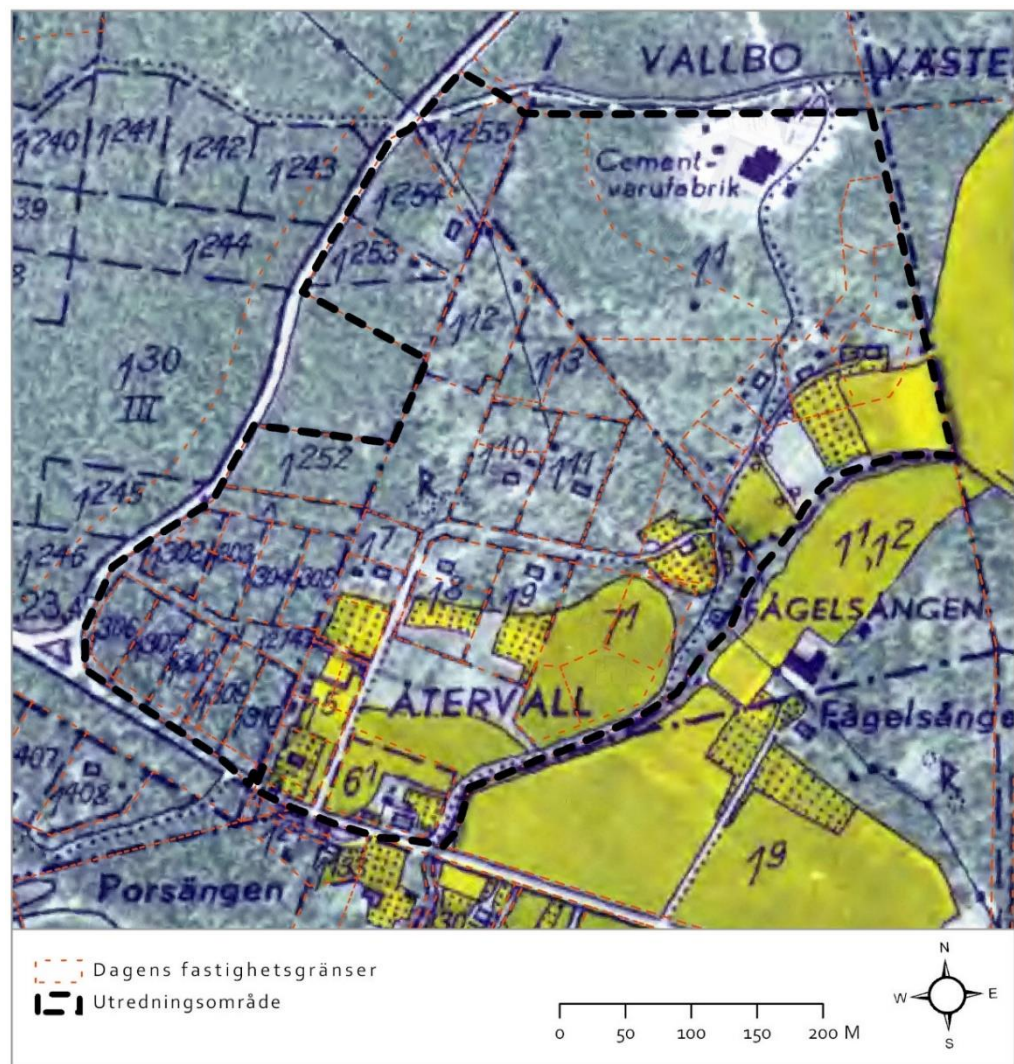

Figur 7. Ekonomiska kartan 1978. Källa: Lantmäteriet.

På ekonomiska kartan från 1978 har ytterligare avstyckningar av fastigheter skett. Ingen odlingsmark inom utredningsområdet finns kvar i bruk. Bebyggelse har tillkommit främst i anslutning till Albert Zetterbergs väg, den del som går i öst-västlig riktning samt vid vägs ände, längst norrut. Inom betongindustrins fastighet har ytterligare några hus tillkommit. Områdets västra del är fortfarande i stort sett obebyggd.

Med dagens fastighetsgränser ovanpå kartan från 1952 kan man se vilken påverkan avstyckningarna har haft på områdets struktur (Se figur 8). Antalet fastigheter har under perioden mer än fördubblats, från ett 30-tal år 1952 till 65 idag. Den gamla fastigheten för cementfabriken, 1¹, är nu styckad i flera och ett sammanhållet bostadsområde med permanentbebyggelse i varierande ålder har växt fram. Området angörs norrifrån genom den nya vägen Vallbostigen. Industriområdet intill Eknäsvägen anlades på 1980-talet. Industrifastigheten i norr är kraftigt utbyggd med en blandning av verksamheter.

Med avstamp i byggnadsregistrets uppgifter om byggnadsår, och undantaget industriområdet intill Eknäsvägen, följer området en utveckling med jämn tillströmning av bostäder, en tillväxt om mellan 2–4 hus per decennium från 1920–2010. (Underlag för dessa siffror kommer från Lantmäteriets fastighetsregister som dock inte är fullständigt, särskilt inte vad gäller äldre bebyggelse).

Figur 8. Kartan visar dagens fastighetsgränser på Ekonomiska kartan från 1952. Notera att industriområdet vid Eknäsvägen var planlagt för småhus kring en skaftväg. Utvecklingen har dock varit en annan.

3. Landskapet

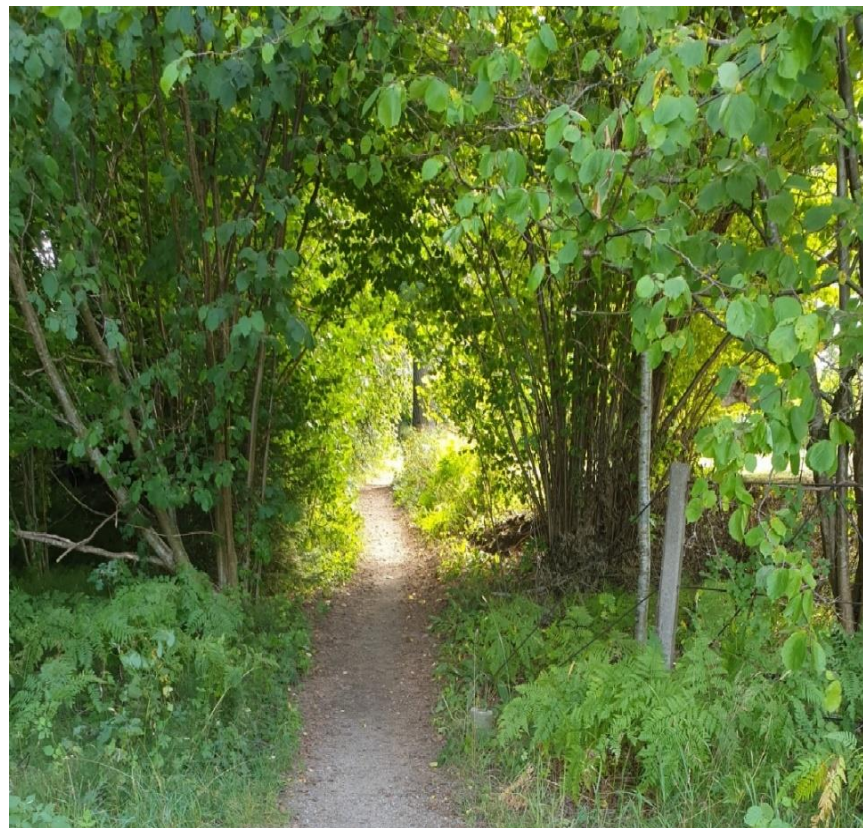
Topografi

Utmed Eknäsvägen i områdets södra del och längs med Återvallsbäcken i den östra delen är landskapet flackt. I de här låglänta delarna består jordarten av postglacial sand, vilka är de bördigare jordarna som tidigare nyttjats som odlingsmark och i anslutning till dessa finns den första bebyggelsen.

Från de flacka partierna och mot områdets nordvästra sida sluttar det svagt uppåt. Här i de mellersta och västra delarna av området finns isälvsediment, dessa partier har historiskt varit skogbevuxna men har delvis bebyggts efterhand. I den norra delen reser sig ett skogbeklätt höjdparti bestående av urberg med inslag av postglacial sand, även det är till viss del bebyggt. De förhistoriska lämningarna i området finns vid foten till urberget som då bestod av en havsvik. Industriområdet i norr ligger ursprungligen på isälvsediment men består nu av fyll efter tidigare schaktning.

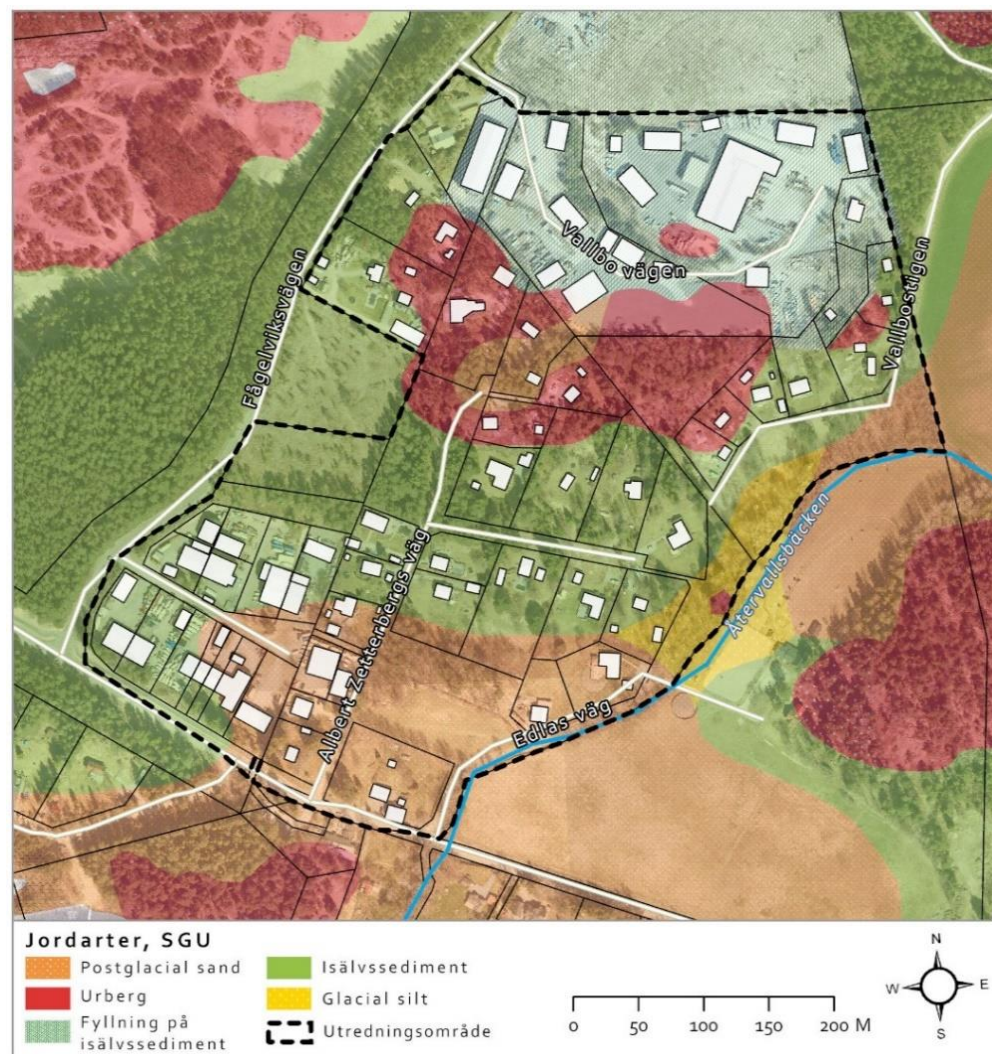
Grönstruktur

Med undantag för de stora industritomterna finns det gott om sparad naturmark i området, såväl på som mellan fastigheter. Skogarna består av barr- och blandskog med dominans av tall samt gran och björk. Ett större inslag av lövträd finns i områdets östra del kring de längst bebyggda tomterna, bland annat finns här några solitära ekar som är skyddsvärda (Se figur 17).

Figur 9. Hasselomgärdad stig som binder samman södra och norra delen av Återvall norra.

Utmed Återvallsbäcken växer ett sammanhängande område av blandlövskog dominerat av al och hassel. I områdets centrala och nordvästra del dominerar barrskogen.

Figur 10. Jordarter med topografi. Källa SGU

De naturområde som omgärdar Återvallsbäcken bör skyddas från exploatering dels på grund av de naturvärden som finns knutna till bäcken och dels genom det historiska sammanhang som området ligger i. Bäcken har haft stor betydelse för utvecklingen i området med tanke på den såg som funnits här på 1700-talet och som lokalisering av den tidigaste jordbruksmarken och bebyggelsen i området. Från Eknäsvägen och norrut har området genom historien knutits samman av stigar och vägar som följt bäcken. Längs med Edlas väg består grönstrukturen av en trädridå som växer längs åfåran men där Edlas väg slutar tar en stig som leder in i en större sammanhängande grönområde vid, detta sträcker sig sedan hela vägen längs med områdets östra gräns och tilltar i storlek längre norrut (Se figur 17). Detta är de enda resterna av den tidigare odlade marken som är obebyggd. För att lyfta fram den historiska kontexten borde området omfattas av en skötselplan som säkerställer att man håller undan sly och låter skogen få en mer öppen karaktär (givet att den träd- och buskridå som behövs för att stabilisera vattendraget sparas, liksom förekomster av naturvärden som död ved). Dessa åtgärder skulle även kunna öka det rekreativa värdet.

Det andra sammanhängande grönområdet som har ett särskilt värde för området är den tallskog som ligger på höjden nedanför industriområdet i norra delen. Den fyller bland annat en funktion som skyddande ridå mellan industrin och bebyggelsen (Se figur 17).

Den tallskog som omgärdar fornlämningarna i området bör skötas på ett sätt som främjar förståelsen av det förhistoriska landskapet.

Figur 11. Tallskogen sett från industriområdet.

Förslag på skötsel av detta presenteras under kapitlet ”Råd och riktlinjer vid planläggning”, området finns markerat i karta landskapsanalys (figur 17).

I området finns också enstaka gamla träd längs med väg, i anslutning till eller på tomtmark som bör skyddas. Tallen har en lång kontinuitet i området, några särskilt värdefulla äldre tallar med höga ekologiska värden finns utpekade i trädinventeringen men även yngre tallar som

ligger i markerade lägen i landskapet bör tas hänsyn till i planeringen för att förstärka karaktären i området.

I anslutningen till fotbollsplanen finns en björkrad planterad för att markera fastighetsgränsen mot intilliggande tomt. Björkraden är karaktärskapande för området och ramar in gräsytan med fotbollsplan. Björkraden kan dock inte betraktas som avgörande att bevara ur ett landskaps- och kulturmiljöperspektiv. Björkalléer går också att se, till exempel utmed Eknäsvägen och Karbyvägen i södra Återvall

Figur 12. Brynzon mot Återvallsbäcken

Figur 13. Tall längs med Albert Zetterbergs väg

Fornlämningsområdet

I Återvall norra finns en stenåldersboplats, L2017:8507, som ligger (+25 m ö h) på en svagt sluttande sandås som under stenåldern låg i en ytterskärgård, invid stranden av en havsvik som Återvallsträsket var en del av. Boplatsen är en s k gropkeramisk boplats från senare delen av stenåldern ca 3200 – 2300 f Kr. och beboddes av en grupp jägare- och samlare. Under denna tid spred sig jordbruket och tidsperioden kallas för neolitikum. Utanför området, i Fågelsången, togs ett mindre antalstensättningsliknade fornlämningar med oklar datering bort på 1960-talet. Det förkommer också uppgifter om lämningar efter en såg från historisk tid i Återvallsbäcken.

Stenåldersboplatsen påträffades 1913 i samband med ett vägbygge men även bronsåldersgravarna, stenkretsarna L2017:8620 och L2017:8621, påträffades i samband med underökningar på platsen. Fynd som en stenxyxa, mejsel av skiffer, ett flintdolkskaft och keramik tillvaratogs och vid de påföljande arkeologiska undersökningarna samlades ett rikt fyndmaterial in. I kulturlager och härdgropar, som var upp till 1 meter djupa, insamlades närmare 9000 keramikskärvor, 6 hela och delar av yxor eller mejslar, 14 slipstenar, en sten med skålgrop, 122 kvartsavslag och 3 flintavslag samt ca 700 benfragment (se Hallberg 1938).

1949 utförde Stockholms stadsmuseum en avgränsning av stenåldersboplatsen i samband med planerade byggplaner och inför undersökningar om möjligheterna till sand- och grustäkt.

Under 2002 och 2003 utförde Stockholm länsmuseum arkeologiska kontroller efter att ett flera vindfällan fanns på stenåldersboplatsen vid

Återvall. I samband med detta kunde boplatsen avgränsning revideras.

Stenåldersboplatsen vid Återvall, boplatsoområde L2017:8507, har undersökts vid ett flertal tillfällen under de senaste hundra åren och utbredningen av fornlämningen är efter de arkeologiska undersökningarna 1949 av Stockholms stadsmuseum och 2002 och 2003 av Stockholms länsmuseum väl avgränsad.

Siktstråk, utblickar och mötesplatser

Utmed Edlas väg och Vallbostigen finns platser där landskapet öppnar upp sig mot odlingslandskapet öster om Återvallsbäcken. Förutom att dessa siktstråk bedöms ha upplevelsevärden, vittnar de även om områdets historia och utveckling (Se figur 17). Idag är ingen odlingsmark i utredningsområdet kvar väster om Återvallsbäcken. Dessa siktstråk utmed bäcken bör inte tillåtas byggas igen. Även skötselåtgärder utmed bäcken kan krävas för att förhindra ytterligare igenväxning med begränsning av befintliga utblickar som följd. Skogen på höjden utgör ett blickfång från delar av Eknäsvägen och bostadsområdet. Tallskog har en lång kontinuitet på denna plats och är även en markör för fornlämningsläget.

Marken bör inte kalhuggas och äldre höga träd bör bevaras.

En större öppen plats, som inkluderar en fotbollsplan, ligger på tidigare odlingsmark strax väster om bäcken i utredningsområdet. Den öppna gräsbevuxna platsen är en mötesplats för fotboll och andra aktiviteter och bör i kommande planarbete ha kvar sin funktion som allmän aktivitetsyta.

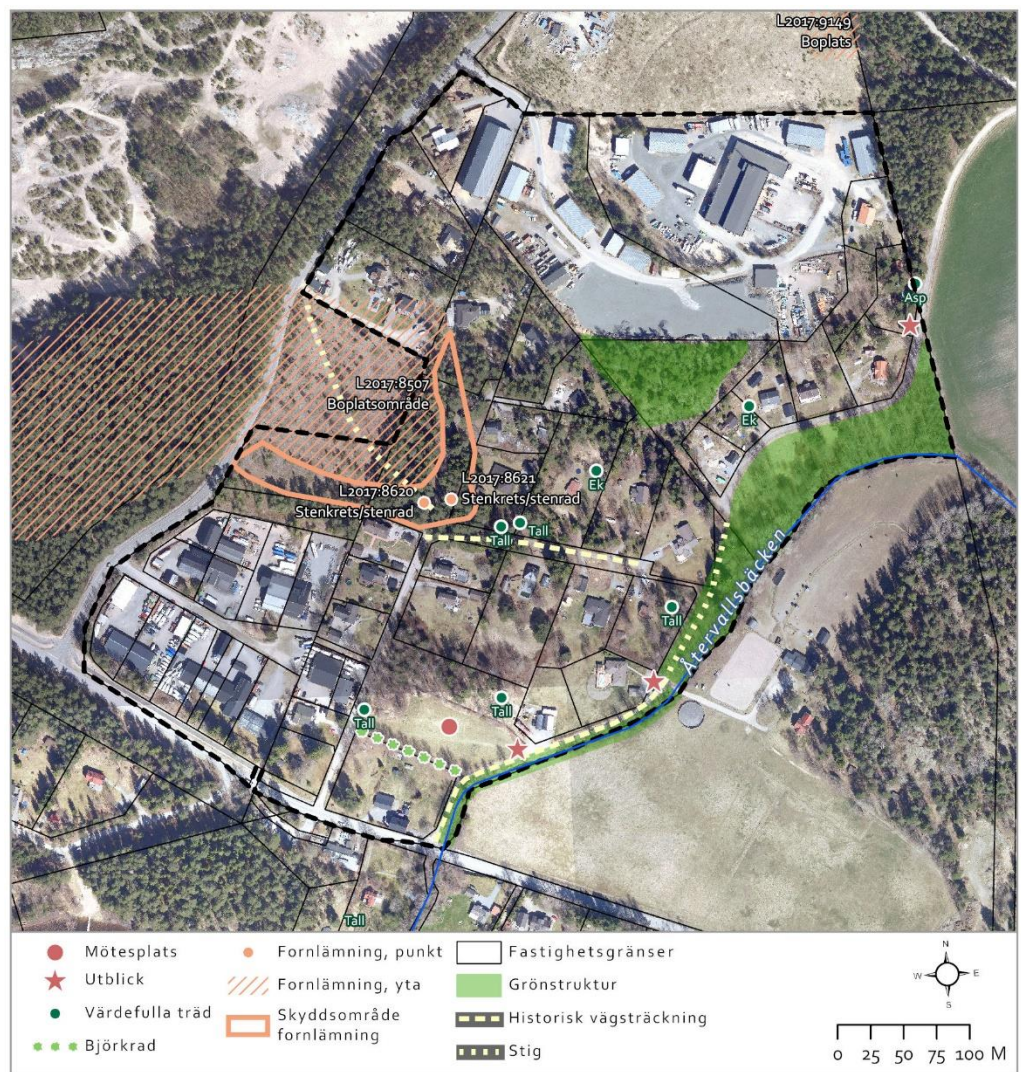
Figur 14. Tallskog på höjden som blickfång.

Figur 15. Fotbollsplan, delvis inramad av björkar.

Figur 16. Utblick över odlingslandskapet från Vallbostigen

Figur 17. Karta landskapsanalys om viktiga historiska samband, grön- och rekreationsområden, stråk, mötesplatser och utblickar.

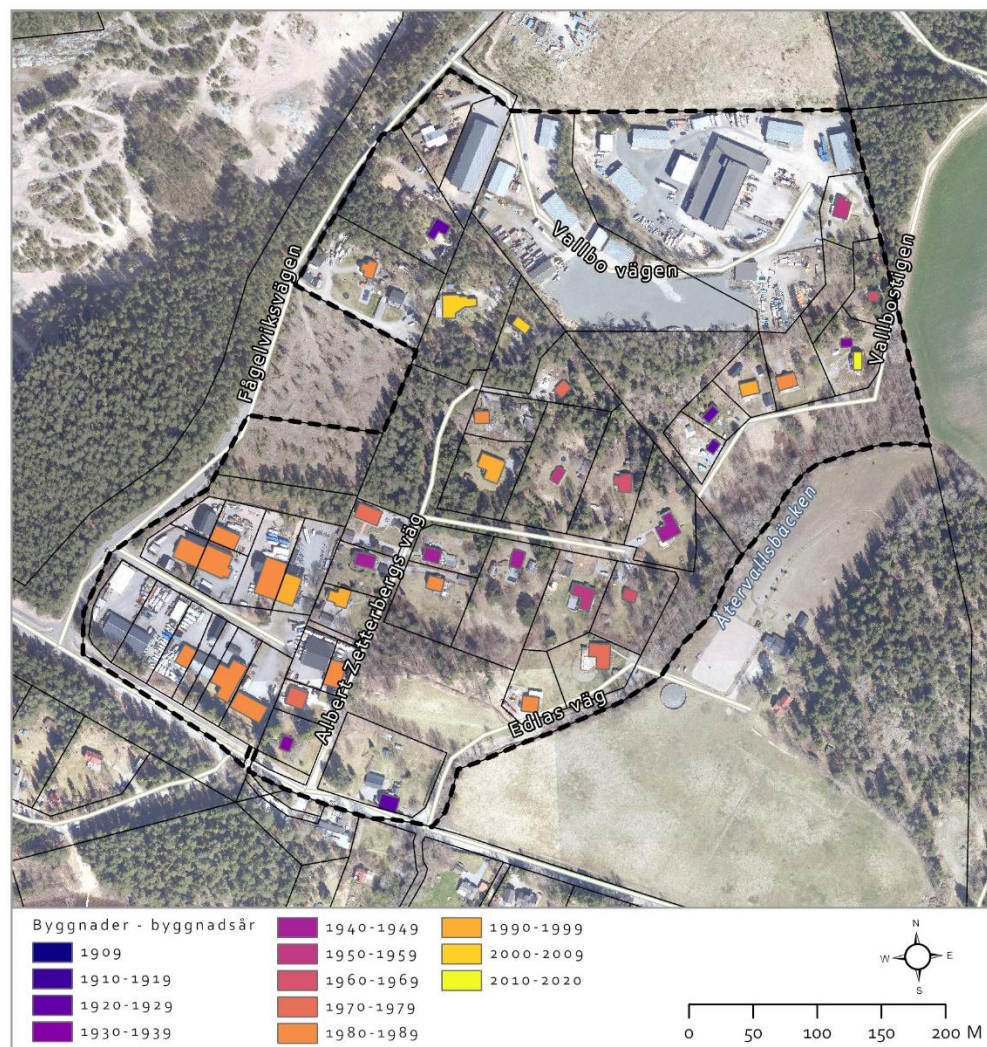
Bebyggelsemönster

Områdets bebyggelsestruktur kännetecknas av industriområden i sydvästra och norra delen av utredningsområdet och småhusbebyggelse i de mellersta, södra och östra delarna. Området har generellt mer karaktär av permanentboende i jämförelse med södra Återvall. Speciellt är att, framför allt längs med Albert Zetterbergs väg, är boende och verksamheter integrerade inom samma fastighet. Eventuellt ett uttryck för skärgården tradition av mångsyssleri? Vägstrukturen i utredningsområdet är inte genomgående utan karaktäriseras av återvändsgator. Flera vägar såsom Edlas väg, Vallbostigen och en utlöpare från Albert Zetterbergs väg är småskaliga och grusade. Detta ger en mer lantlig prägel och bör bevaras. Utredningsområdet bedöms generellt som tåligt för avstyckning och ny bebyggelse, förutsatt att värdebärande karaktärsdrag respekteras.

Värdebärande karaktärsdrag

- Sten- och bronsålderlämningarna som uttryck för bland annat områdets tidsdjup samt människors etablering och livsvillkor i skärgården under förhistorisk tid.
- Områdets grönstruktur med lövskog och spår av tidigare odling längs med Återvallbäcken, sammanhängande tallskog med lång kontinuitet på höjden och enskilda äldre grövre träd i bostadsområdena.
- Återvallsbäcken som naturlig gräns i landskapet, historisk lokaliseringfaktor för bebyggelse och kraftkälla.
- Stigar i grönstrukturen och historiska vägsträckningar.

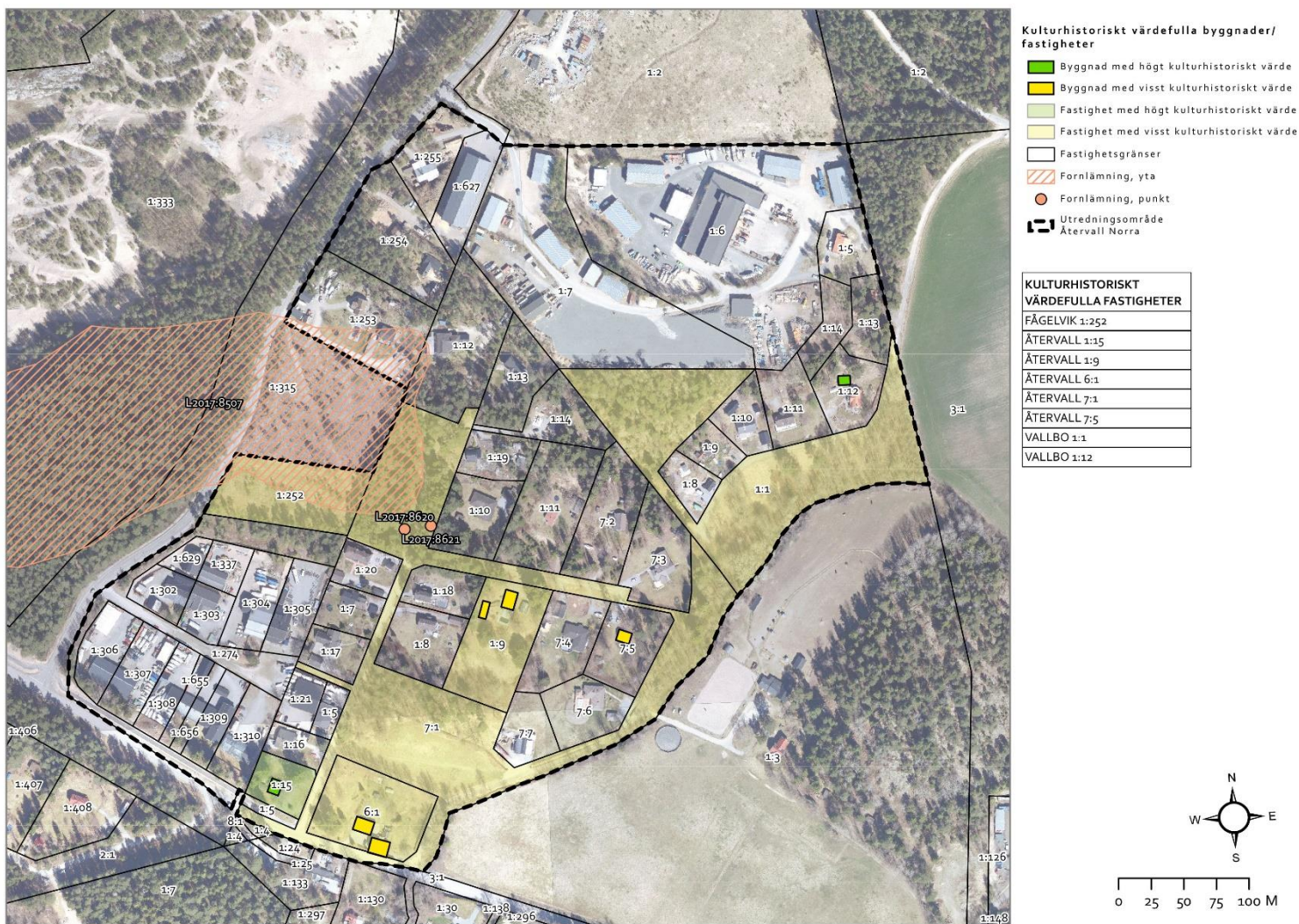
- Småskaliga grusade vägar.
- Utblickar och siktstråk över odlingslandskapet öster om Återvallsbäcken.
- Mötesplats i form av öppen gräsyta med fotbollsplan på tidigare odlingsmark.
- Bebyggelse från olika perioder under 1900-talet fram till idag som uttryck för olika stilideal och speglar områdets bebyggelseutveckling.
- Flera hus med boende kombinerat med verksamhet inom samma fastighet är ett särdrag för delar av området.

Figur 18: Karta byggnadernas ålder. Det tidigaste årtalet i registret är 1909. Det innebär att byggnader daterade 1909 kan vara äldre.

Landskapets känslighet

- Fornlämningsmiljöerna är känsliga för intrång. Beakta förslag till skyddsområde.
- De tidigare hävdade marken utmed Återvallsbäcken är känslig för exploatering eller igenväxning som försvagar förståelsen för den historiska markanvändningen. Även utblickar och siktstråk ut mot öppet odlingslandskap är känsliga för ny bebyggelse och igenväxning.
- Kvarvarande skogspartier på höjden är känsliga för exploatering som påverkar upplevelsevärden och rekreativa värden negativt. Högre liggande och sammanhängande tallskog bör fortsatt utgöra blickfång i landskapet.
- Historisk väg utmed Återvallsbäcken är känslig för breddning och uträtning.
- Befintliga stigar är känsliga för att göras hårdgjorda.

Figur 19. Karta över värdefulla fastigheter.

4. Värdebeskrivning bebyggelsemiljö

Den kulturhistoriska bebyggelseinventeringen är ett underlag för detaljplanen och för bygglovsprövning. Bebyggelse med kulturhistoriskt värde beskrivs och värderas i en tregradig skala som symboliseras av färgerna blått, grönt och gult. Blått motsvarar en byggnad eller fastighet med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Grönt motsvarar en byggnad eller fastighet med ett särskilt högt kulturhistoriskt värde. Gult representerar bebyggelse med ett visst kulturhistoriskt värde eller är av positiv betydelse för landskapsbilden. Det ska dock understrykas att samtliga byggnader innehar ett kulturhistoriskt värde oavsett dess klassificeringsgrad samt att de ingår i en miljö med särskilt kulturhistoriskt värde.

Utredningen och värderingen är ett underlag och det finns ingen direkt koppling till hur byggnaden/miljön ska hanteras i detaljplan med hur byggnaden klassificerats.

Lagstiftning

För all bebyggelse gäller Plan- och bygglagen (2010:900) (PBL) och dess generella paragrafer om hänsyn till kulturhistoriska värden, kapitel 8 §14 (anpassat underhåll) och §17 (varsamhet vid ändring). För bebyggelse med synnerligen höga eller särskilt höga kulturhistoriska värden är även PBL 8 kapitel 13 § (förbud mot förvanskning) tillämplig.

Värderingen utgår från *Riksantikvarieämbetets vägledning - Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*.

Särskilt värdefull bebyggelse

Begreppet särskilt värdefull är inte ett helt tydligt begrepp och lagstiftningen ger ingen rak definition på vad som krävs av en byggnad för att den ska vara särskilt värdefull. I Boverkets byggregler (BFS 2016:6) presenteras tolkningar på hur begreppet bör behandlas.

- Byggnader som representerar en tidigare vanlig byggnadskategori eller konstruktion som nu har blivit sällsynt.
- Byggnader som belyser tidigare bostadsförhållanden, sociala och ekonomiska villkor, arbetsförhållanden och olika gruppers livsvillkor. Bostadsförhållanden kan även belysas av de ekonomibygnader som tidigare tillhörde en bostad. Med grupper kan avses till exempel kön, ålder, yrke eller minoritetsgrupper.
- Byggnader som belyser tidigare stadsbyggnadsideal och arkitektoniska ideal samt värderingar och tankemönster. Exempel på byggnader som belyser tidigare värderingar kan vara olika typer av institutionsbyggnader som ofta präglas av sin tids människosyn.
- Byggnader som har representerat för lokalsamhället viktiga funktioner eller verksamheter. Det kan vara olika

samhällsfunktioner som skolan eller järnvägsstationen eller andra verksamheter som fyllt en central roll för lokalsamhället som till exempel smedjan, butiken, biografen, badhuset eller den dominerande arbetsplatsen.

- En byggnad eller bebyggelsemiljö kan även vara särskilt värdefull om den tydliggör samhällsutvecklingen.
  - Byggnader som till exempel illustrerar folkrörelsernas framväxt, massbilismens genombrott, immigration och emigration.
  - Byggnader som har tjänat som förebilder eller på annat sätt varit uppmärksammade i sin samtid. Byggnader som har erhållit priser eller framhållits som goda exempel i fackpress.
  - Byggnader som präglas av en stark arkitektonisk idé.
  - En byggnad kan också vara särskilt värdefull om den i sig utgör en källa till kunskap om äldre material och teknik.
  - En byggnad kan vara särskilt värdefull från konstnärlig synpunkt om den uppvisar särskilda estetiska kvaliteter eller har en hög ambitionsnivå med avseende på arkitektonisk gestaltning eller i utförande och materialval eller i konstnärlig gestaltning och utsmyckning.
  - En byggnad kan även vara särskilt värdefull om den värderas högt i ett lokalt sammanhang.
- Exempel på detta kan vara byggnader som har haft stor betydelse i ortens sociala liv eller för ortens identitet eller i lokala traditioner.
  - I begreppet särskilt värdefull byggnad ligger att byggnaden särskilt väl ska belysa ett visst förhållande eller i sitt sammanhang ha få motsvarigheter som kan belysa samma förhållande.
  - Byggnader från tiden före 1920-talets bebyggelseexpansion, som har sin huvudsakliga karaktär bevarad, utgör idag en så begränsad del av byggnadsbeståndet att flertalet av dem kan antas uppfylla något av

5. Beskrivning och värdering av inventerade byggnader

Bebyggelsekaraktär i norra Återvall – historiskt och i nutid

Fram till 1900-talets första hälft hade norra Återvalls bebyggelse i form av ett fåtal mindre bostadshus med generöst tilltagna tomter, några med terränganpassade odlingsytor för självhushåll. Läsbarheten mellan de olika tomtmarkerna var öppen och i området fanns också större odlingsmarker samt ett tydligt inslag av natur. Karaktär och förändring av bebyggelsen sammanfaller i tid och skeende med den i södra Återvall. Under 1930-talet, precis som i södra Återvall, ligger enskilda aktörer bakom en bebyggelseutveckling, då en industriera inleddes och ett antal mindre bostads- och fritidshus tillkom.

Den småskaliga industri som finns rester kvar av än idag, i områdets norra del, har sin historia tillbaka till 1929 då *Herr Rickard Eriksson* köpte fastigheten Vallbo 1 och uppförde en verkstad för tillverkning av grundsten. Albert Eriksson (även ägare av Ingarö Trävaruhus AB som sedan blev Bygg Ole) hyrde in sig hos Eriksson och det uppstod en småindustri med tillverkning av cementvaror i norra Återvall. År 1945 överläts fastigheten och samma år bildades AB Vallbo Cement & Byggnadsvaror. När marknaden även visade behov av nya produkter, såsom betongrör och brunnsringar, togs även sådan tillverkning upp. Fabriken byggdes ut och stod färdig 1964, men brann redan kort därpå. En ny fabrik byggdes snabbt upp på samma plats och hade en utrustning som 1965 var av modernaste slag i Europa. Betongblandningen var elektronstyrd och sköttes med hålkort.

Rörmaskiner och blockmaskiner var automatiska. Det fanns också ett laboratorium för att följa de ständigt ökade kraven på betongprodukter.

Inom Återvall finns ett antal bostadshus, både fritidshus och permanentbostäder, som har likartad betonghålstén i grundläggning och i murverk. Ingen djupare analys har gjorts, men det är inte osannolikt att hålsténen som använts härrör från den lokala industrin.

Cementindustrin lades ner i slutet av 1970-talet. Då hade sanden i den lokala sandtåkten sinat, och fastigheten bytte ägare. Enligt Skårgårdens tidning nr 1, 1979 övergick verksamheten i lokalerna till tillverkning av delar till fritidshus och villabyggen.

Det har skett ett antal styckningar historiskt sett, 1930- och 1940-tal. I slutet av 1940-talet styckades tomter för mindre bostadsbebyggelse med uthus kring en skaftväg i sydväst, Fågelvik 1:302 – 1:310 m fl. Kommunfullmäktige antog i januari 1983 en kommunöversikt och markdispositionsplan i vilken planområdet ingår i ett större område för utveckling av arbetsplatser och tät fritidsbebyggelse. Intentionerna från 1983 års kommunöversikt utvecklades vidare i en fördjupad plan upprättad 1984 och antagen i augusti 1985 under namnet ”Områdesplan för Återvall”. Det aktuella området var redan då exploaterat som uppläggningsytor för industriändamål (upplag och serviceområde för båtar). En av kommunen utförd planutredning låg vid denna tidpunkt till grund för i ordningsställandet av tomter avsett för mindre företag. En användning som fastställdes i detaljplan 2002 (Dp 64-1999).

Norra Återvalls bebyggelse består idag av enfamiljshus, blandad

industri och bostad samt ett sammanhängande, lågintensivt industriområde i väster. Med få undantag finns inga betydande rester av 1930-talsbebyggelsen kvar. Många äldre byggnader har rivits och ersatts med nya, huvudsakligen under 1900-talets senare årtionden. Andra har byggts om till oigenkännlighet. I den mellersta delen finns några fritidshus som byggts ut med väl anpassade tillbyggnader.

Flera av tomterna har fortfarande en generös storlek och byggnader med indragen placering från vägar och kringliggande tomter. Läsbarheten mellan fastigheterna är delvis bevarad, däremot har all odlingsmark försvunnit.

Återvall 6:1

Byggår: 1930

Klassificering: Visst kulturhistoriskt värde

Tomtmarken var tidigt bebyggd med ett torp, omnämnt 1701, som lydde under Säby gård. Mellan åren 1892 – 1974 drevs en handelsbod på platsen. Först omnämnd som ”Säby Diversehandel”, efterträdd av ”Återvallsaffären”. Av foto från 1902, ur Ingarö Hembygdsförenings arkiv, framgår att det fysiska uttrycket, gestaltning och storlek hos byggnaden i nuvarande läge var ett annat än vad som visas på senare foton. Det är dock säkerställt att det rör sig om samma tvåvåningsbyggnad som har genomgått flera till- och ombyggnad under 1900-talets första del.

Figur 20.
Återvallsaffären,
1902. Ur Ingarö
hembygdsförenings
samlingar.

Figur 21. Återvallsaffären, på 1970-talet. Ur Ingarö hembygdsförenings samlingar.

Återvallsaffären drevs av den lokalt och på Ingarö kända Albert Zetterberg, följt av dennes son, Erik Zetterberg. Den sista handlaren i Efter att handelsboden stängdes 1974 har byggnaden genomgått ändringar i samband med omställning till enfamiljsbostadhus som även påverkat det exteriöra uttrycket. Fasaden har ändrats, fasadpanelen har bytts ut från stående panel på nedervåningen och liggande på övervåningen, till liggande fasspontpanel på båda våningsplan. Entréer har flyttats och ändrats. Fönster har bytts ut, från tvåluftsfönster till enlufts, några har även satts igen. Mot Eknäsvägen finns ett på senare år tillagt högt bullerplank.

Figur 22. Vy mot öster från Eknäsvägen.

Byggnaden har dock en bevarad karaktär för äldre bebyggelse i Återvall i form av rödmålad panel, vitmålade fönsterkarmar och husknutar, murad skorsten, delvis bevarad äldre grund med fältsten samt att husets uttryck i volym och takvinkel är bevarat.

Till handelsboden hörde även flera bodar som vid en notering hos Ingarö Hembygdsförening år 1970 nyligen rivits. På fastigheten finns idag en låg rektangulär bod med flackt tak, rödmålad locklistpanel och tre äldre träportar, varav ett par med säreget rusticeringsmönster.

Figur 23. Vy västerut, från Eknäsvägen.

Från 1892 och fram till mitten 1970-talet hade affären en central funktion och stor social betydelse för Återvall och boende på östra delen Ingarö. Den före detta affären har med sin långvariga och centrala historia i området en stark koppling till Återvall med omnejd därför, ur ett regionalt/lokalt perspektiv, ett kulturhistoriskt bevarandevärde. Tomtmarken har en bevarad läsbarhet mot kringliggande vägar och odlingsmark samt en bevarad björkridå mot grannfastigheten i öster. Björkridåer är historiskt återkommande inslag i norra och södra Återvall.

Figur 24.

Figur 25.

Värdebärande karaktärsdrag och detaljer:

- Plats med tidsbunden tradition
- Delar av äldre grund och timmerstomme
- Delvis äldre volym, skala, takvinkel, fönstersättning
- Färgsättning: röd fasad, vita snickerier

Återvall 1:15

Byggår: 1932

Klassificering: Särskilt högt kulturhistoriskt värde

På fastigheten finns två äldre byggnader varav huvudbyggnaden är en av få kvarvarande i norra Återvall som fortfarande representerar den byggnadsvolym och traditionella gestaltning som företräder på 1930-talets bebyggelseutveckling i norra och södra Återvall. Byggnaden har huvudsakligen bevarad volym och en långvarig historia som fysisk markör med anknytning till områdets bebyggelseutveckling. Det bidrar till att ge byggnaden ett högt kulturhistoriskt värde. Takbeklädnad, vindskivor och fönster har bytts sedan ursprunget och en tidigare öppen förstukvist har byggts in. Vindskivor och husknutar är svartmålade vilket sannolikt är delar av en omgestaltning, samtida med det sinuskorrugerade plåttaket, förstukvistarnas inbyggnad och tillkomsten av kopplade fönster. I övrigt har byggnaden ett bevarat uttryck i form av takvinkel, rödmålade fasadpanel och vita fönsterbågar och låg fältstenssockel.

Fastigheten har delats av, men ursprunglig utbredning är ännu läsbar. Den är därmed en av de äldsta i området. Det finns en bevarad karaktär på tomten i form av bostadshusets indragna placering, rester av äldre fruktträdgård samt en öppen disposition mot intilliggande vägar. Värdet av fastighetens visuella samband med omgivningen bidrar till högt kulturhistoriskt värde.

Figur 26.

Värdebärande karaktärsdrag och detaljer:

- Volym, skala och läge i landskapet
- Takvinklar
- Sekundära burspråk i anpassade utföranden
- Stående locklistpanel
- Fältstenssockel
- Delvis lokalanpassad färgsättning: röd fasad, vita fönsterkarmar och bågar

Figur 27, 28.

Återvall 1:9

Byggår: 1941

***Klassificering:* Visst kulturhistoriskt värde**

På fastigheten finns tre byggnader. En huvudbyggnad och två komplementbyggnader.

Huvudbyggnaden representerar ett begränsat antal kvarvarande byggnader i Återvall som i någon mån har bevarat ett särpräglat klassicistiskt 1930-talsuttryck. Entréfasaden är den mest välbevarade och har karaktäristiskt, klassicistisk uppställning - fasadportik, listinklädda fönster, flackt valmat tak med centralt placerat lunettfönster och en bred granittrappa. Den ursprungliga byggnadsdelen, med sin välbevarade listtäckta panelfasad är ett relevant arkitektoniskt historiedokument för Återvall och bedöms därmed vara av kulturhistoriskt värde. Byggnaden har dock genomgått en del förändringar – baksida har genomgått en förvanskande om- och tillbyggnad, entrédörren är utbytt och taket är belagt med plegel (korrugerad takplåt i förenklat tegelmönster) – vilket sammantaget förtar något av byggnadens stilenliga uttryck och kulturhistoriska värde.

Det större uthuset har gestaltande uttryck som talar för att dess äldre del är från områdets tidigare epok, samtida med huvudbyggnaden samt har volym – småskalig och låg – som korresponderar med områdets övriga traditionsbundna 1930-talskaraktär. Uthuset har genomgått en om- och tillbyggnad på senare år.

Fastigheten är en av de äldsta i området och har en bevarade omfattning

vilken utgör exempel på den princip om större tomtmarksyta som tillämpades vid tiden 1920- och 1930-tal i Återvall. Även om tomtens äldre, småskaliga odlingsytor försvunnit representerar tomten en miljö med naturanpassad karaktär, som fortfarande är relativt vanlig i Återvall. Fastigheten är därmed relevant för området och bär ett kulturhistoriskt värde.

Figur 29.

Värdebärande karaktärsdrag och detaljer:

Huvudbyggnad

- Volym och takform (ursprunglig del)
- Huvudfasadens centralmotiv med portik, portikfönster
- Locklistpanel
- Murad skorsten
- Symmetriskt placerade tvåluftsfönster.

Uthus

- Volym och takvinkel
- Flerkupigt taktegel (äldre byggnadsdel)
- Fönster med spröjs
- Burspråk på den äldre byggnadsdelen

Råd och riktlinjer för vård och underhåll:

Vid framtida renoveringar bör sentida takbeläggning, entrédörr, trappa med räcke återställas till lika ursprungliga delar.

Fasad med portik och befintliga fönster ska vårdas och underhållas, med material och metoder, så att deras äldre, särpräglade karaktär inte går förlorade.

Figur 30, 31.

Vallbo 1:12

Byggår: cirka 1930

Klassificering: Särskilt högt kulturhistoriskt värde

Äldre byggnad med välbevarat exteriört uttryck från 1930-talets karaktär i området.

Enligt uppgift är byggnaden en av flera arbetarbostäder som uppfördes på 1930-talet för den intilliggande cementindustrin. Det ska ha uppförts ytterligare en handfull arbetarbostäder i anslutning till industriområdet. En kraftigt om- och tillbyggd sådan finns bland annat på en fastighet strax väster om denna, nuvarande Vallbo 1:9.

Byggnaden är ett av mycket få kvarvarande exempel i området där ursprunglig karaktär i huvudsak är välbevarad och tydligt avläsbar. Den har även en historisk koppling till områdets ursprungliga industriverksamhet. Byggnaden bedöms därför ha ett särskilt högt kulturhistoriskt värde.

Tidigare löpte en svagt kurvad mindre väg, i öst-västlig riktning, alldeles intill byggnaden. Den tätt intilliggande huvudbyggnaden, från 2000-talet har förändrat delområdets rumsbild och försvagar i viss mån byggnadens relevans och avläsbarhet i det historiska landskapet. Byggnadens högre, öppna läge och förhållande till industriområdet samt omgivande natur och odlingsmark bidrar ändå till möjligheter att avläsa norra Återvalls historiska landskaps- och bebyggelsekaraktär.

Figur 32.

Värdebärande karaktärsdrag och detaljer:

- Takvinklar, skala, sammansatt volym
- Flerkupigt taktegel
- Locklistpanel i kombination med exponerad timmerstomme
- Murad skorsten i tegel, med utkragat krön
- Två och treluftsfönster, spröjsverk
- Ursprunglig dörröppning
- Färgsättning: röd fasad, vita och gröna snickerier

Råd och riktlinjer för vård och underhåll:

Taket, särskilt det norra takfallet mot slänten bör skyndsamt restaureras så att inte byggnadens stomme eller övriga äldre byggnadsdelar skadas. Byggnaden har mycket låg grundläggning och obetydlig sockel. Därför är det särskilt viktigt att marknivån inte höjs, att löv och skräp hålls undan kring byggnaden så att inte grunden skadas.

Vid framtida renoveringar bör sentida entrédörr och fönster återställas till lika ursprungliga delar.

Fasad och befintliga fönster ska vårdas och underhållas, med material och metoder, så att deras äldre, särpräglade karaktär inte går förlorade.

Figur 33, 34.

Återvall 7:5

Byggår: Ombyggnadsår 1960?

Klassificering: Visst kulturhistoriskt värde

På fastigheten finns det fyra byggnader, varav en huvudbyggnad och en komplementbyggnad som båda är timrade med bevarad äldre karaktär.

Enligt uppgift från Ingarös Hembygdsförening är huvudbyggnaden ursprungligen ett härbre från Floda (sannolikt Floda socken i Dalarna, eftersom det också omnämns som "Dalahärbret"). Byggnaden ska ha flyttats till Täby, innan det än en gång flyttades till nuvarande plats. Vid en jämförelse mellan hembygdsföreningens äldre bildmaterial och husets nuvarande utförande kan konstateras att det genomgått omfattande ombyggnader och omgestaltning sedan det kom till platsen. Möjligen ingår några timmervarv från det ursprungliga härbret i komplementbyggnaden.

På tomtmarken fanns tidigare ett trädgårdsmästeri som tillhörde Säby säteri.

Byggnadens historik, dess traditionsbundna arkitektur och karaktär bidra till ett byggnadsteknikhistoriskt värde. I hembygdsföreningens dokumentation av byggnader i området är "Dalahärbret" en av få byggnader som särskilt lyfts fram, med beskrivning över byggnadens flytt i omgångar och tämligen utförlig bilddokumentation. Bedömningen är därmed att byggnaden som lokalhistoriskt intressant fenomen med ett kulturhistoriskt värde.

Figur 35, 36.

Värdebärande karaktärsdrag och detaljer:

- Fönsterluckor (sekundära)
- Takvinkel och volym
- Färgsättning: röda stockar, vita och blå snickerier.

Figur 37.

Figur 38.

Exempel på äldre byggnader som förändrats med i huvudsak åskådlig ursprungskaraktär

Här redovisas ett fåtal uppmärksammade exempel på tidig utveckling, till- och ombyggnad i norra Återvall, fastigheterna Återvall 7:3 och Återvall 1:11.

Återvall 1:11

Byggår: 1952

Figur 39.

Återvall 7:3

Byggår: 1945

Figur 40.

Exempel på äldre byggnad som helt rivits och byggts om utan märkbar anpassning till ursprunglig karaktär

Här redovisas ett fåtal uppmärksammade, representativa exempel på mer offensiva till- och ombyggnad i norra Återvall, fastigheterna Återvall 1:18 och Vallbo 1:9.

Återvall 1:18

Byggår (enligt Fastighetsregistret): 1943

Figur 41. Återvall 1:18. I bakgrunden skymtar Återvall 1:8, från 1989

Vallbo 1:9

Byggår (enligt Fastighetsregistret): 1920

Figur 42. Vallbo 1:9

6. Råd och riktlinjer vid planläggning

Planläggning

Kulturmiljön är ett viktigt allmänintresse och kommunerna har ett stort ansvar för att skydda kulturmiljön. Vid planläggning framgår tydligt att stor hänsyn ska tas till en plats kulturvärden när val av åtgärd och utformning regleras.

Den kulturmiljö där hänsyn ska tas behöver inte vara särskilt värdefull eller utpekad, utan det är tillräckligt att kulturmiljöer är allmänt uppskattade av kommunens invånare. Om en miljö omfattas som särskilt värdefull bebyggelse ska den skyddas vid planläggning, detta framgår av 2 kap. § 6 PBL.

Vid planläggning inom en kulturmiljö är det viktigt att klargöra vilka avvägningar som gjorts, hur kulturmiljön har värderats och vilken hänsyn som tagits till platsens kulturmiljövärden. Detta görs lämpligen i planbeskrivningen.

Om en kulturmiljö ska skyddas i detaljplan finns flera olika instrument genom Plan- och bygglagen. Ett ständigt skydd för kulturmiljön återfinns i lagstiftningen genom 8 kapitlets paragrafer kring varsamhetskravet och förvanskningförbudet. När en ny plan antas är det lämpligt att förtydliga hur dessa skydd bör tolkas i den aktuella miljön. Detta görs lämpligen genom varsamhetsbestämmelser eller skyddsbestämmelser, även egenskaps- och hänsynsbestämmelser kan också användas. För att skydd i plan ska bli varsamt och inte reglera

mer eller mindre än nödvändigt bör de värden och karaktärsdrag som avses skyddas tydligt framgå av planbeskrivningen. Om det bedöms som onödigt att använda bestämmelser direkt kopplade till varsamhet och förvanskningbegreppen kan det vara lämpligt att beskriva hur man genom andra bestämmelser syftar till att skydda kulturmiljön.

Det kan också vara lämpligt att genom planbeskrivningen upplysa om miljön bedöms ha ett sådant värde att antikvarisk sakkunnig bör medverka som särskilt sakkunnig i lovärenden och i rollen som sakkunnig kulturvärden vid förändring, ombyggnad, eller restaurering.

Befintlig bebyggelse

- Befintliga gulklassade byggnader från 1890–1930-talen är fragmentariska rester efter områdets tidiga utvecklingsfaser och bör inte få rivas.
- Där så är möjligt föreslår kulturmiljöutredningen att ”K-bonus” införs. Förutsättningen för K-bonus är att om befintlig kulturhistoriskt värdefull byggnad inte rivs kan ytterligare ett bostadshus placeras på fastigheten, utöver byggrätten, på sådant sätt att kulturmiljön inte påverkas negativt. Byggnadsnämnden föreslås få fatta beslut om detta utifrån förutsättningarna på platsen och befintlig byggnads klassificering.
- Befintliga grönklassade bostadshus får inte rivas, och bör omfattas av rivningsförbud i detaljplanen.

- Befintlig grön- och gulklassad bebyggelse från 1890–1930-talen kan byggas till på ett anpassat sätt, exempelvis så att den ursprungliga volymen kan avläsas.
- Byggnader som är grönklassade ska omfattas av skyddsbestämelse som avser att skydda det kulturhistoriska värdet. De grönklassade byggnaderna ska omfattas av rivningsförbud och bestämmelser som säkerställer att marken runt om ej får bebyggas om det påverkar kulturmiljön negativt.
- Generellt ska inom fastigheter med grönklassade byggnader bestämmelse om höjd bygglovsplikt införas och ärenden ska remitteras till kommunantikvarien.

Rekommendationer landskap

Grönstruktur utmed Återvallsbäcken bör omfattas av en skötselplan för att lyfta fram den historiska kontexten och säkerställa utblickar mot öppet odlingslandskap.

Högre liggande och sammanhängande tallskog bör fortsatt utgöra blickfång i landskapet.

Värdefulla äldre tallar bör skyddas. Hänsyn bör tas även till yngre tallar som ligger i markerade lägen i landskapet för att förstärka områdets karaktär.

Skötselplan fornlämningar

En skötselplan för stenåldersboplatsen och det två skeppsformiga gravarna från bronsåldern bör tas fram på initiativ av Värmdö kommun. Den syftar till att vara ett stöd i förvaltningen av området och ligga till grund för planering av restaureringsåtgärder samt löpande åtgärder, det som också brukar benämnas som fornvård. I Skötselplanen ges förslag på hur kulturhistoriska och biologiska värden kan bevaras och utvecklas inom området. Fornlämningarnas skötselplan är en del i detaljplaneprocessen och ska hålla en av länsstyrelsen godkänd nivå (se exempel Skötselplaner. Broby etc, Strängnäs kn).

Det övergripande syftet med skötselplanen är att göra stenåldersboplatsen till en attraktiv besöksplats som brukas, utvecklas och förstås, och som långsiktigt kan vårdas. Syftet kan kopplas till de nationella målen för kulturmiljöarbetet genom att det främjar ett levande kulturarv som bevaras används och utvecklas samt bidrar till att öka barns och ungas inflytande och aktiva deltagande i kulturmiljöarbetet.

Rekommendationer fornlämningar

Fornlämningsområdet, boplatsområde L2017:8507 och det två skeppsformiga gravarna från bronsåldern, stenkretsar L2017:8620 och L2017:8621, bör helt exkluderas från planområdet. Planområdets avgränsning bör justeras så att även fastighet Återvall1:252 omedelbart söder och allmanningen Återvall 7:1 strax väster om stenåldersboplatsen undantas från planerat detaljplanområde. Den del av fornlämningen som sträcker sig in på fastigheterna i norr, Återvall

1:12 och 1:253, måste bevakas och en fortsatt exploatering av fastigheterna ska göras i en dialog med länsstyrelsen och hanteras enligt Kulturmiljölagens kap. 2.

Fornlämningen är väl skyltad i anslutning till bronsålderslämningarna och direktiv finns gällande skötseln av fornlämningen i stort. En skötselplan för stenåldersboplatsen, boplatsområde L2017:8507, kan behöva tas fram då den idag till stora delar ett kalhygge som riskerar att föryngras med tät sly. Detta är ett krav som länsstyrelsen kan komma att ställa för kulturmiljöarbetet i en förestående detaljplaneprocess.

7. Referenser

Tryckta källor

Bebyggelse

Gustavsbergaren. Årg 24. Nr 3. 1966.

Ingarö – Sällsamheter och strövtåg. Ingarö Hembygdsförening, Schoerner Carr, K. m fl. 2015.

Ingarö i litteraturen, Wingborg, O. 2013

Värmdö. Kulturhistoria i skärgårdsbyggd. Värmdö kommun, Stockholms läns museum. 2014.

Fornlämningar

Bergh, S. 1990. Gropkeramisk boplats vid Återvall, UV Mitt, Rapport. Riksantikvarieämbetet.

Hallström, G. 1938. Stenåldersboplatsen vid Återvall på Ingarön. Värmdö skeppslags årsskrift 1938. Stockholm.

Hallström, G. 1938. Stenåldersboplatsen vid Återvall på Ingarö, Värmdö skeppslags fornminnesförenings årsbok 1938. Stockholm.

Hansson, H. 1949. PM angående besiktning av föreslagen

byggnadsplan. Stenåldersboplatsen vid Återvall på Ingarö. Stockholms stadsmuseum, A1155/49:1.

Seippel, P. 1976. Återvall, Ingarö sn, Uppland. En presentation av ett boplatsmaterial samt en keramikanalys. Trebetygsuppsats. Stockholms universitet.

Skötselplaner Broby och Kvarnberga bytomter, Åkers styckebruk, Strängnäs kommun. Tyréns AB 2020.

Werthwein, G. 2002. Återvall. Arkeologisk kontroll av Raä 37, Ingarö socken, Värmdö kommun, Uppland. Stockholms länsmuseum, Rapport 2002:8

Werthwein, G. 2003. Återvall. Arkeologisk kontroll av RAÄÖ 37, Ingarö socken, Värmdö kommun, Uppland. Stockholms länsmuseum Rapport 2003:18.

Ej tryckta källor

Ingaröbygden. Historiskt intressanta platser. Ingarö Hembygdsförening och Studieförbundet Vuxenskolan.

Muntlig information från representanter ur Ingarö Hembygdsförening.

Historiska kartor

Lantmäteriet: <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor-och-geografisk-information/historiska-kartor/>

- Geometrisk karta, Sätessgården Säby och dess underliggande ägor, 1701
- Ägomätning Fågelvik, 1745
- Häradsekonomiska kartan, 1901–06.
- Ekonomiska kartan, 1952.
- Ekonomiska kartan, 1978.